

KIPÇAK TÜRKLERİ

SİYASÎ VE DİNÎ TARİHİ

Prof. Dr. Ahmet Gökbel

YAYIN NU: 474
KÜLTÜR SERİSİ: 191

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-975-437-346-2

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

1. Basım: 2000

2. BASIM

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: ANA BASIN YAYIN GIDA İNŞ.SAN.VE.TİC.A.Ş
Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad. 2622 Sk. Güven İş
Merkezi No:6/13, Bağcılar / İstanbul
Sertifika Numarası: 20699 Tel: (0212) 446 05 99

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik
çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı
yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz
ve yayımlanamaz.

Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL; 1965 yılında Kayseri'nin Yahyalı ilçesinde doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Yahyalı'da tamamladı. 1987 yılında Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı üniversitenin dinler tarihi kürsüsünde 1990 yılında yüksek lisans, 1994'te ise doktora derecesi aldı. Ayrıca 2016'da Eskişehir Anadolu Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünden mezun oldu.

1987-1995 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığına bağlı çeşitli okullarda öğretmenlik ve idarecilik görevlerinde bulunan Gökbel, 1995'te Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak göreve başladı; 1999'da doçent, 2005'te ise profesör kadrosuna atandı. Bu esnada ilgili fakültede dekan yardımcılığı ve dekan olarak vazife aldı. 2010 yılı itibarıyla Ahi Evran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümüne naklen atandı. 2015 yılında rektör yardımcılığı görevine getirilen Gökbel, hâlen idari görevinin yanı sıra bilimsel çalışmalarını İİBF Uluslararası İlişkiler bölümünde sürdürmektedir.

2019 yılında Türk Dünyası Kültürüne Hizmet Ödülü'ne layık görülen yazarın ilgi alanları arasında Türk kültür tarihi, Anadolu halk kültürü ve inançları, Ahîlik, Alevî-Bektaşî kültürü, Türk din tarihi gibi konular yer almaktadır. İngilizce ve Arapça bilen Gökbel, üç çocuk babasıdır.

Yayınlanmış bazı çalışmaları şunlardır:

- *Ansiklopedik Alevi Bektaşî Terimleri Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2019.
- *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000; - 2. baskı- 2020.
- *İnanç Tarihi Açısından Sivas*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- *Anadolu'da Varsak Türkmenleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1998; -genişletilmiş 2. baskı- 2007.
- *İnanç ve Âdetleriyle Yahyalı'da Varsak Türkmenleri*, Yahyalı Kaymakamlığı Köylere Hizmet Götürme Birliği Yayını, Ankara 1997.
- *Doğu'dan Batı'ya Gezi Notları-I*, Sarıyıldız Ofset, Ankara 2020.
- *Sivas İnanç Kültürü*, Asitan Yayıncılık, Sivas 2010.
- M. Şemseddin Günaltay, *Hurâfeler ve İslâm Gerçeği (Hurâfattan Hakîkate)* (hazırlayan olarak), Marifet Yayınları, İstanbul 1997; -2. baskı- 2015.
- M. Şemseddin Günaltay, *Türk-İslâm Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım (Mâziden Âtiye)* (hazırlayan olarak), Akçağ Yayınları, Ankara 2003.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	11
İkinci Baskıya Önsöz	15
Kısaltmalar	17

GİRİŞ

1- Araştırmanın Amacı ve Önemi	21
2- Araştırmanın Yöntemi.....	25
3- Kaynakların Değerlendirilmesi	27

BİRİNCİ BÖLÜM

KIPÇAK (KUMAN)LARIN SİYASİ TARİHİ VE YAYILDIKLARI ALANLAR

A- Kıpçak ve Kuman Kelimeleri.....	35
1- Kıpçak Kelimesi	35
2- Kuman Kelimesi.....	37
B- Kıpçakların Menşei.....	40
C- Kıpçaklar'ın Siyasî Tarihi	45
1- Kıpçakların Ortaya Çıkışları	45
2- Kıpçakların Bağımsızlığı Meselesi	48
3- Karadenizin Kuzeyinde ve Kafkaslarda Kıpçakların Komşuları ile Münasebetleri.....	49
a- Kıpçaklar ve Hazarlar	49
b- Kıpçaklar ve Peçenekler	51
c- Kıpçaklar ve Ruslar.....	54
d- Kıpçaklar ve Gürcüler	62
e- Kıpçaklar ve Harezmşahlar	65
f- Kıpçaklar ve Selçuklular	69
g- Kıpçaklar ve Moğollar	74
4- Doğu Avrupa ve Balkanlarda Kıpçaklar	78
a- Kıpçaklar ve Macarlar.....	78
b- Kıpçaklar ve Romenler.....	81
c- Kıpçaklar ve Bulgarlar	85
5- Altınordu Devleti ve Sonrasında Kıpçaklar	89
a- Altınordu Devletinde Kıpçaklar	89
b- Altınordu Devletinin Çöküşüyle Ortaya Çıkan Hanlıklarda Kıpçaklar ...	92
b.a. Kazan Hanlığı	92
b.b. Kırım Hanlığı.....	94

b.c. Astırhan Hanlığı	95
b.d. Kasım Hanlığı	96
b.e. Nogay ve Sibir (Sibirya) Hanlıkları	97
6- Suriye ve Mısır'da Kıpçaklar	98
a- "Memlük Asker" Sisteminin Oluşumu ve Kıpçakların Mısır'a Geliş Şekilleri	98
b- Mısır Türk Sultanlığı (Memlükler)'nin Kuruluşu ve Kıpçakların Rolü	102
c- Mısır Türk Memlüklerinde Kıpçak Komutanlar ve Faaliyetleri	104
c.a. Kutuz	105
c.b. Baybars I	107
c.c. Kalavun	112
7- Hindistan'da Kıpçaklar	116
a- Şemsiyye Hanedânı	116
b- Balaban Ailesi	120
D- Kıpçak Göçleri ve Yayıldıkları Alanlar	126
1- Kıpçak Göçlerinden Önce İç Asya'da Coğrafi Durum	126
2- Karadeniz'in Kuzeyi, Doğu Avrupa ve Balkanlara Kıpçak Göçleri	126
3- Kafkaslara ve Diğer Bölgelere Kıpçak Göçleri	130
4- Günümüzde Kıpçakların Bulunduğu Yerler	132
a- Türkistan'da Kıpçaklar	133
b- İdil- Ural Bölgesinde Kıpçaklar	137
c- Doğu ve Güney Doğu Avrupa'da Kıpçaklar	142
d- Kafkaslarda Kıpçaklar	150
e- Anadolu'da Kıpçaklar	154

İKİNCİ BÖLÜM

KIPÇAKLARDA KÜLTÜR VE MEDENİYET

A- Kıpçakların Dili (Kıpçak Türkçesi)	161
B- Kıpçak Türkçesi İle Yazılmış Eserler	165
1- Lügatler- Gramerler	166
a- Karadeniz Kuzeyinde Yazılanlar	166
a.a- Codex Cumanicus	166
b- Suriye ve Mısır Sahasında Yazılanlar	168
b.a- Kitâbü'l- İdrâk li Lisâni'l- Etrâk	168
b.b- Kitab- ı Mecmu- u Tercümân- ı Türkî ve Acemî ve Mogolî	169
b.c- Et- Tuhfetü'z- Zekiyye fi'l- Lügati't- Türkiyye	169
b.d- Kitâbü Bulgatü'l- Müştâkfi Lügati't- Türk ve'l- Kıpçak	170
b.e- El- Kavâninü'l- Külliye li Zabtı'l- Lügati't- Türkiyye	170
b.f- Ed- Dürretü'l- Mudîa fi'l- Lügati't- Türkiyye	171
2- Fıkıh Kitapları	171
a- Kitab fi'l- Fıkh	171
b- Kitâb fi'l- Fıkh bi'l- Lisâni't- Türkî	171
c- Kitâb- ı Mukaddime- i Ebu'l- Leysi's- Semerkandî	172
d- İrşâdü'l- Mü'lûk ve's- Selâtîn	172
e- Şerhu'l- Menâr ve Mukaddemetü'l- Gaznevî fi'l- İbâdât	172

3- Atçılık ve Okçulukla İlgili Kitaplar	173
a- Kitab fi Riyâzâtî'l- Hayl.....	173
b- Münyetü'l- Guzât.....	174
c- Baytaratu'l- Vâzih.....	174
d- Kitab fi İlimi'n- Nüşşâb	175
e- Gülistan Tercümesi (Kitâb- ı Gülistân bi't- Türkî)	175
C- Aile Yapısı ve Kadının statüsü	176
1- Aile Yapısı	176
2- Evlenme ve Düğün.....	178
3- Kadının Toplumdaki Yeri	180
D- Sanat ve Mimarlık Anlayışı	184
E- Ekonomik Durum	190

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM KIPÇAKLARIN DİNİ TARİHİ

A- Geleneksel Türk Dini İçinde Kıpçakların Yeri	199
1- Tanrı İnancı	199
2- Kutsal Kabul Edilenler	204
a- Ay ve Güneş Kültü	206
b- Yıldızlar ve Gezegenler Kültü	207
c- Yer- Su Kültleri	208
c. a. Dağ Kültü.....	209
c. b. Ağaç ve Orman Kültü	211
c. c. Su Kültü	215
c. d. Toprak, Taş ve Kaya Kültü	217
c. e. Ateş Kültü	219
d- Atalar Kültü	222
3- İbadet.....	229
a- Ayin, Tören ve Bayramlar.....	229
b- Kurban	234
4- Ölüm ve Ölü Gömme ile İlgili İnanç ve Âdetler	244
a- Ölüm ve Ölüm Sonrası	244
b- Yoğ (Yüğ) Törenleri	246
c- Ölü Gömme Âdetleri ve Balbal Geleneği	249
B- Kıpçaklar ve İslâmiyet.....	256
1- Kıpçakların İslâm Dinine Girdikleri Dönem ve Bu Dini Kabul Etme Nedenleri	256
2- Kıpçaklar Arasında İslâmın Yayılması ve Bu Dine Hizmetleri.....	262
a- İdil- Ural Bölgesinde Müslüman Kıpçaklar	262
b- Kafkaslarda Müslüman Kıpçaklar	271
c- Türkistan'da Müslüman Kıpçaklar	275
d- Balkanlarda Müslüman Kıpçaklar	277
e- Anadolu, Mısır ve Hindistan'da Müslüman Kıpçaklar.....	285
C- Kıpçaklar ve Hristiyanlık	290
1- Kafkaslarda Hristiyan Kıpçaklar	294

2- Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda Hıristiyan Kıpçaklar	298
a- "Codex Cumanicus"un Yazılış Nedenleri	305
b- "Codex Cumanicus"da Geçen Bazı Dinî Kavramlar ve Dinî Metinlerden Örnekler	308
<i>D- Kıpçaklar ve Yahudilik</i>	316
1- Hazarların Yahudiliği Kabul Edişi.....	316
2- Kıpçakların Yahudiliği Benimsemesi ve Karay Türklerinin Oluşumundaki Roller.....	322
<i>Sonuç</i>	328
<i>Kaynakça</i>	335
<i>İndeks</i>	355

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Dünyanın en eski ve köklü milletlerinden biri olan Türkler, çok zengin ve renkli bir tarih ve kültür mirasına sahiptirler. Türklerin tarihleri boyunca birçok dini sistemi tecrübe ettiği ve onları kabullendiği; çoğu zaman da kabul ettikleri bu dine siyasi destek sağlayarak gelişip yayılmasına katkıda buldukları anlaşılıyor.

Yaklaşık iki asır *Karadeniz'in kuzeyi ve Kuban Kafkas sahasını* ellerinde bulundurup Moğol istilasına kadar *Avrasya step* bölgesine hükmeden *Kıpçaklar*, Orta ve Yeni Çağ'ın çeşitli Türk topluluklarının teşkilatlanmasında önemli roller üstlenirler. Çevresinde bulunan *Macar, Romen, Bulgar, Rus, Bizans, Gürcü ve Harezmsahlar* ile yakın siyasi, iktisadî ve ictimai ilişkilere girişip bu yerleşik toplumlar üzerinde önemli etkilerinin olduğu görülmektedir. Ayrıca *Deşt-i Kıpçak*'ta yaşayanların Kıpçaklaşmasını sağlayan bu boylar, "askerî dağılma" kapsamında Moğol hâkimiyeti altında olmayan *Hindistan*'da *Delhi, Suriye ve Mısır*'da ise *Memlûk Türk Sultanlıklarının* kurulmasına büyük katkı sağlamışlardır.

Ayrıca işgal ettikleri *Volga, Don ve Dnyeper* gibi o devir ticaret münakaşesinin can damarı mesabesinde bulunan bu üç nehri ellerinde tutmaları, Kıpçaklara cihan tarihine iştirak hakkını vermiştir kanaatindeyim. Muhtemelen bu Türk kavmi kadar geniş bir sahayı işgal eden başka bir Türk boyuna da rastlanmamaktadır.

İşte böylesine önemli bir Türk topluluğunun genel bir tarihi yazılmadığı gibi, dini tarihi konusuna da hiç el atılmamıştır. Şimdiye kadar Kıpçaklar hakkında yazılan yazılarda, ya belli bir bölgedeki Kıpçaklar incelenmiş, ya da Kıpçakların herhangi bir özelliği üzerinde durulmuştur.

Türkiye'de Kıpçaklar üzerinde hala müstakil kitap anlamında tek çalışma olma özelliğini devam ettiren bu eser, Kıpçakların zengin tarihi ve dini kültür mirası, bilimsel ve objektif bir tarih perspektifinden hareketle

ele alınıp değerlendirildiğinde milli ve kültürel varlığımızı ve hayatımızın tarihi temellerini, gerçek boyutları içerisinde daha doğru bir biçimde aydınlatmaya yardımcı olacağı gibi, bugünkü hayatımız ve kültürümüze de zenginlik katmaya devam edecektir.

Ötüken Neşriyat tarafından 2000 yılında *Kıpçak Türkleri* adıyla basılan eserin yayın evinde nüshasının tükenmesinden itibaren uzun süredir gerek telefon gerekse “e-posta” aracılığıyla şahsımdan kitap defalarca sorulup istenmiş ve günümüzde de bu talebin artarak devam etmesi, eserin ikinci baskısını zorunlu kılmıştır.

Gelen talep üzerine eserin ikinci baskısını yapmaya karar veren, Türk tarihi ve Türk kültür tarihi konusunda üst seviyede duyarlılığı ile bilinen *Ötüken Neşriyat*'a teşekkür ederim.

Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL
Ahi Evran Üniversitesi İ.İ.B.F.
Uluslararası İlişkiler Bölümü
Kırşehir - 2020

GİRİŞ

1-ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Türkler, dünyanın en eski ve günümüze kadar varlığını sürdüren milletlerinden biri olup yaklaşık dört bin yıllık bir tarihe sahiptir. Tarihçiler, Çin kaynaklarına dayanarak Altay dağlarını Türklerin anayurdu kabul ederken sanat tarihçileri kuzey-doğu Asya sahasını göstermişler, bazı dil araştırmacıları da Altayların doğusunun veya Kingan silsilesinin doğu ve batısının Türk anayurdu olması gerektiğini düşünmüşlerdir.¹ Orta-Asya'daki anayurttan başlayan sürekli göç hareketleri, Türklerin aynı zamanda nüfusça kalabalık olduğunu da gösterir. Türklerin bu nüfus çokluğu ve faal durumları dolayısıyla dünya tarihinde önemli roller üstlendikleri görülmektedir.

Orta-Asya'nın ve onun devamı olan Güney Doğu Avrupa'nın bozkırları ile bu bozkırları çevreleyen dağ silsileleri ve bozkırların kenarındaki dağların etekleri ziraate elverişli olduğu için, buralarda Türkler çok eskiden beri toprağa bağlanmış ve ilk devlet teşkilatlarını da bu topraklarda oluşturmuşlardır. Geniş bozkırlar ise, daha ziyade hayvan beslemeğe ve dolayısıyla bozkır hayatına müsait olduğundan bu bölgelerde bu yaşam tarzı kısmen son zamanlara kadar muhafaza edilmiştir.

İnsanlık tarihinin her sahasında sayısız kültür eserleri ortaya koyan ve dünyanın bugünkü nizamında etkili bir rol oynamış olan Türk milleti, bugün de aynı sahayı kendi vatanı olarak muhafaza etmektedir. Zaman zaman kurduğu muazzam imparatorluklar ile bu sınırların dışına taşan Türk milleti, hayat mücadelesinde bazan bizzat kendi vatanından da bazı parçaları tamamen veya kısmen terketmek mecburiyetinde kalmıştır; örneğin zamanla oralarda kurduğu devletler ve yarattığı kültür eserleri bakımından Türk tarihinin şanlı sahifelerini canlandıran batı Moğolistan ile Güney-Doğu Avrupa'nın Kıpçak bozkırlarının bir kısmı bugün Türk ülkesinin dışında kaldığı

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1993, s. 47.

gibi Kuzey Sibirya'da da bugün Türkler ancak azınlık teşkil etmektedirler.

Yaklaşık iki asır *Karadeniz'in kuzeyi* ve *Kuban Kafkas* sahasını ellerinde bulundurup Moğol istilasına kadar *Avrasya step* bölgesine hükmeden *Kıpçaklar*, Orta ve Yeni Çağ'ın çeşitli Türk topluluklarının teşkilatlanmasında önemli roller üstlenmişlerdir. Çevresinde bulunan *Macar, Romen, Bulgar, Rus, Bizans, Gürcü* ve *Harezmsahlar* ile yakın siyasî, iktisadî ve ictimai ilişkilere girişip bu yerleşik toplumlar üzerinde önemli etkilerinin olduğu görülmektedir. Ayrıca *Deşt-i Kıpçak*'ta yaşayanların Kıpçaklaşmasını sağlayan bu boylar, "askerî dağılma" kapsamında Moğol hakimiyeti altında olmayan *Hindistan*'da *Delhi, Suriye* ve *Mısır*'da ise *Memlük Türk Sultanlıklarının* kurulmasına büyük katkı sağlamışlardır.²

İşgal ettikleri *Volga, Don* ve *Dnyeper* gibi o devir ticaret münakalesinin can damarı mesabesinde bulunan bu üç nehri ellerinde tutmaları, Kıpçaklara ayrıca cihan tarihine iştirak hakkını vermiştir. Muhtemelen bu Türk kavmi kadar geniş bir sahayı işgal eden başka bir Türk boyuna da rastlanmamaktadır.

İşte böylesine önemli bir Türk topluluğunun genel bir tarihi yazılmadığı gibi, dinî tarihi konusuna hiç el atılmamıştır. Şimdiye kadar Kıpçaklar hakkında yazılan yazılarda, ya belli bir bölgedeki Kıpçaklar incelenmiş, ya da Kıpçakların herhangi bir özelliği üzerinde durulmuştur. Bu nedenle bu Türk topluluğunun *dinî tarihini* ele alıp tanıtmaya çalışırken onları genel olarak *siyasî tarih* ve bazı kültürel özellikleri bakımından da elimizden geldiği kadar tanıtmaya gayret edeceğiz.

Öte yandan Kıpçakların siyasî tarihlerinin yanı sıra dinî tarihlerinin araştırılıp ortaya çıkarılmasının önemini vurgulamadan önce, genel Türk din tarihi hakkında bazı bilgiler vermek istiyoruz.

Türk din tarihi veya Türklerin en eski devirlerinden günümüze kadar uzanan dinî inanışları, uygulamaları ve yaşayışlarının tarihi, tüm boyutları ile günümüze kadar bilimsel bir yaklaşımla ele alınarak incelenmiş ve bir senteze erişilmiş değildir. Hatta, özellikle son bir buçuk asırlık dönem içerisinde Batılı araştırmacıların veya on-

² Laszlo Rosanyı, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1993, s. 136-156; A. N. Kurat, *IV-XIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, s. 69-102; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 159-166.

ların yolundan gidenlerin dinler tarihi alanındaki eserlerine bakıldığı zaman, bu alanın en büyük otoritelerinin çalışmalarında bile, Türk din tarihine ya çok kısa atıflarda bulunduğu veya hiç temas edilmediği görülmektedir. Bu da Türk din tarihinin, genel dinler tarihi sistematığı içerisindeki yerini henüz alamadığını, başka bir ifadeyle layık olduğu ilgiyi göremediğini gösterir. Bunun gerçekleşmesi için her şeyden önce onun bilimsel altyapısının oluşturulması gerekmektedir. Bu da, önce konunun bilimsel olarak incelenmesine temel teşkil edecek malzemenin ve verilerin ortaya konulmasına bağlıdır. Nitekim Batıda modern dinler tarihi ve hatta genel olarak din bilimlerinin gelişmesi, böylesine bir altyapının kurulması ve bunun için de öncelikle dünyanın çeşitli yerlerindeki kültürler ve toplumların dinî inanış ve uygulamalarına ait monoğrafik gözlem ve derlemelelerin filoloji, etnoloji, antropoloji, folklor, tarih, sosyoloji, psikoloji ve arkeoloji vs. bilimlerin işbirliği sonucu ortaya konulmasıyla başlamış bulunmaktadır. Ancak, gerçekte bu durum, dinler tarihi bilim dalı da dahil olmak üzere son birkaç yüzyılın içerisinde din sosyolojisi, din psikolojisi, din fenomenolojisi, dinî antropoloji ve etnoloji gibi çeşitli bilim ve disiplinlerin yer aldığı, modern din bilimlerinin gelişmesi için varit değildir. Zira hemen hemen bütün toplumlarda ve tarihin her döneminde, tüm bilimlerin gelişmesi ve büyük hamleler yapması, öncelikle bu şekildeki bir temel altyapının ve bu amaca yönelik bir ortamın oluşumunun bir sonucu olagelmıştır.³

Bu altyapı yetersizliği ve bunu sağlayacak ortamın oluşmaması bulunması olgusu, kanaatimizce ülkemizdeki Türk din tarihi konusundaki bilimsel deneme ve gayretlerin kaderini de belirlemiş görünmektedir. Bilindiği üzere, bu konudaki ilk ciddi teşebbüs, XX.yüzyılın başında kendisini sosyolojiye vermiş ve Türk tarihi ve toplumunun sosyolojisini gerçekleştirmeyi amaçlamış bulunan *Ziya Gökalp*'ten gelmiştir.⁴ Onun bu samimi gayreti, sosyoloji biliminin ülkemizdeki yeniliğinin yanı sıra Türk din tarihinin sözünü ettiği-miz bu temel altyapı eksikliğini de ciddi biçimde göz önüne sermiş bulunmaktadır.

³ Ünver Günay-Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Kayseri, 1998, s. 1-2.

⁴ Ziya Gökalp'in Türklerin dinî tarihi konusundaki görüşleri için bkz: *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1923.

BİRİNCİ BÖLÜM

KIPÇAK (KUMAN)LARIN
SİYASÎ TARİHİ

VE
YAYILDIKLARI ALANLAR

A-Kıpçak ve Kuman Kelimeleri

1- KIPÇAK KELİMESİ

Kıpçak, bir Türk kavmi ve bu kavmin rehberliği altında kurulan kavimler birliğinin adıdır. Kelimenin asıl şekli Kıvcak (Kıpçak) olup daha sonraları seslerin değişmesiyle *Kıfçak*, *Hıfçak*; *Hıfçah* şekillerinde söylenmiştir. Uygur vesikalarında bir şahıs adı olarak geçen bu kelime, Mahmud Kaşgarî'de *Kıvcak* şeklinde geçmekte ve şu anlamlara gelmektedir:¹

1. Türklerden büyük bir bölük,
2. Bu bölüğün oturduğu bölge,
3. Kaşgar yakınında bir yer adı.

Kutadgu Bilig'de bu kelime dört yerde geçmektedir.² Radloff'un da işaret ettiği gibi burada bu kelime "kovi" kelimesi ile birlikte geçtiği için bu iki kelime arasında bir yakınlık düşünülebilir. Halk inanışlarında da Kıpçak kelimesi kovi veya kovuk kelimeleri ile birleştirilmektedir.³ Örneğin Oğuz Destanı'na göre, Oğuz Kağan'ın "İt Barak" ülkesini fethi esnasında beylerinden birinin karısı hamile kalmış, kocası da savaşta öldürülmüştü. Bu savaş yerinde kadının doğumu yaklaşınca yakınlardaki içi oyulmuş olan bir ağacın içinde çocuğunu doğurdu. Durum Oğuz Kağan'a intikal ettirilince, Kağan ona Türk dilinde içi çürümüş ve oyulmuş ağaç anlamına gelen Kıpçak adını koydu.⁴ İranlı Tarihçi Reşidüddin Câmîü't-Tevârih adlı eserinde

¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, (çev: Besim Atalay), Ankara 1992, II, s. 276; III, s. 351.

² Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig-I*, Metin, (nşr: Reşid Rahmeti Arat, (Bevt: 2477, 2639, 3407, 5133), Ankara-1991, s. 261, 277, 343, 512.

³ G. Hazai, "Kıpçak", *The Encyclopedia of Islam*, (New Edition), V, Leiden, 1979, s. 125; *Türk Ansiklopedisi*, "Kıpçak", XXII, (M.E.B), Ankara, 1975, s. 40.

⁴ A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı*, "Reşideddin Oğuznamesi" Tercüme ve Tahlili,

Kıpçak/kıwcak adını çürümüş, yıpranmış bir ağaç kovuğu şeklinde açıklayarak *Kutadgu Bilig* ve efsanelerde geçen anlamları teyid etmiştir.⁵ Ahmed Rifat ise Kıpçak kelimesini bir kavim adı şeklinde değerlendirerek şöyle tarif etmiştir: “*Kazan, Volga* ve Don nehirleri ile Kırım havalisinde Cengizogullarının bir şubesini oluşturan hükümete veya orduda bulunan tatar kavimlere verilen isimdir.”⁶ Rasovsky de Kıpçak kelimesini bir Türk kavmi olan Kimekler’in bir kabilesinin ismi olarak değerlendirmiş ve zamanla bu kelimenin bütün Kimekler’e şamil olduğunu belirtmiştir.⁷

Kıpçak Türkleri’nin önem arz eden bir özelliği, tarihleri boyunca bu kavmi tanımlamak için bir çok adın kullanılmış olmasıdır. Pritsak, analiz amacıyla bunları “*yerli adlar*” ve “*yabancı adlar*” olmak üzere iki sınıfa ayırmıştır.

Yerli adlar:

1. Kıpçak:

a. Müslümanlar ve İslâmî tarih ve coğrafya edebiyatında kullanılmıştır. (VIII.yy’dan itibaren başlamıştır)

b. 1240 yıllarında Moğol metinlerinde geçmektedir. Moğollar Türklerden almıştır.

c. XIII.yy’dan itibaren Çin metinlerinde görülmektedir. Çinlilere muhtemelen Moğollardan geçmiştir.

2. **Kuman:** Takriben 1080 yıllarından başlayarak genellikle Bizans yazarları tarafından kullanılmıştır.

3. **Kun:** Bu Macarlar’ın Polovetsler için kullandığı addır. 1086’dan itibaren kullanılmıştır.

Yabancı adlar:

4. **Polovets:** 1055’den itibaren eski Rus metinlerinde geçmektedir.

İstanbul, 1982, s. 26; Mehmet Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Ankara, 1983, s. 14; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, (haz: Zühal Kargı Ölmez), Ankara, 1996, s. 238-239; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Ankara, 1998, s. 185-186.

⁵ E. Bretschneider-M. D, *Medieval Researches*, II, London, 1888, s. 68-69; Nevzat Özkan, *Türk Dünyası (Nüfus-Sosyal Yapı-Dil-Edebiyat)*, Kayseri, 1997, s. 25.

⁶ Ahmed Rifat, *Lügat-ı Tarihîyye ve Coğrafîyye V*, İstanbul, 1300, s. 267.

⁷ Hazai, “Kıpçak”, *The Encyclopedia of Islam*, V, s. 126; Laszlo Rasony, “Tuna Havzasında Kumanlar”, *Belleten*, III/11-12, Ankara, 1939, s. 408.

5. **Pallidi:** Bremenli Adam tarafından “Gesta”sında muhtemelen 1072-1076 yıllarında kullanılmıştır.

6. **Valwen:** (Latincesi:Valvi, Flavi/Falones/Valoni), XIII.yy’ın ilk yarısındaki Orta, Aşağı Almanca (ve Latince) metinlerde görülmektedir.

7. **Xarteks.** Urfalı Mateos’un Ermenice yazılmış kitabında 1050/1051 olaylarında geçer.⁸

Bu tasnife göre, bu boy için kullanılan yedi ad kronolojik olarak; Kıpçak, Polovets, Kuman, Kun, Pallidi, Valwen/Falavi, Xarteks şeklinde sıralanabilir.

Yukarıda zikredildiği üzere bu göçebe kavmin en eski Türkçe adı Kıpçaktır. Bu ad “kıp” köküne güçlendirici “çak”ekinin verilerek isme dönüştürülmesinden meydana gelen Türkçe “Kıpçak” teşkilinden kaynaklanmaktadır. Bu ek Osmanlıca “kabıcağ-kabucak”da da vardır. (kabık-ka buk+çak)⁹

Netice itibariyle yukarıda belirtmeye çalıştığımız bütün verilerden bu kelimenin, bir Türk kavmi veya kavimler birliğine veya belli bir bölgeye verilen ad olarak algılandığı; içi çürüyüp boşalmış ağaç ve kovuk, boş-ağaçsız çöl gibi anlamlara geldiğini göstermektedir.

2- KUMAN KELİMESİ

Dilciler, Kuman kelimesinin temelinde Türkçe(>Moğolca) kuba kelimesinin yattığı görüşündedirler. Aslen Hakas-Altay Türkçesi grubunda görülen bu kelimenin manası “*soluk, solgun, sarımtrak*”tır. Kelime Kaşgarlı’nın *Divan*’ında (1074-1076’da) görülmekte ve “*kırmızı ile sarı* arası bir renk”olarak izah edilmektedir.¹⁰

⁸ Bu tasnif için bkz:Omeljan Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, (çev:Eşref Bengi Özbilen),T.D.A, sa: 94 İstanbul, 1995, s. 153-154; *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor’un Zeyli*, (çev:Hrant D.Andreasyan), Ankara,1987, s. 91; G. Hazai, “Kuman”, *The Encyclopedia of Islam*, V, (New Edition), Leiden, 1979, s. 373.

⁹ Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, T.D.A, sa: 94, s. 154-163; Bretschneider-M.D, s. 69; Kıpçak kelimesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Melek Özyetkin, “Kıpçak (Kuman) Türkleri I”, *Kırım Dergisi*, II/6, Ankara, 1994, s. 16-18.

¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati’t-Türk*, III, s. 217; IV, s. 372; Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, T.D.A, sa: 94, s. 156.

Şark kaynaklarındaki Kıpçakların adı Batı kavimlerinde ve Ermeniler’de farklı şekilde geçmektedir. Bu bakımdan bozkırlı Türk toplulukları arasında istisna teşkil ederler. Onlara Bizanslılar “*Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani*”, Ruslar “*Polovets*”, Almanlar ve diğer bazı batılı milletler “*Falben, Falones, Valoni, Valwen, Pallidi*”, Ermeniler “*Xarteks*”, Macarlar “*Kun*” demişlerdir.¹¹ Latin kaynaklarında Bizanslıları takiben Kuman adı geçiyor. Türkçedeki Kuman adı ise Bizanstan alınmış olabilir.

Ruslar, Almanlar, diğer Batılılar ve Ermeniler tarafından verilen isimler, aslında renk (sarı, sarımsı, açık sarı, saman sarısı) ifade eder. Adlarının ilk defa geçtiği Rus Kroniki’nde (1055-1056) Türkmen, Peçenek ve Tork (Uz)’larla aynı cinsten oldukları belirtilen Kumanlar,¹² anlaşıldığına göre buralarda, daha ziyade dış görünüşleri ile tanımlanmak istenmiştir. Esasen doğulu ve batılı kaynaklar, Kumanlar’ın kumral saçlı ve sarışın olduklarında fikir birliği içerisindeyler.¹³

Pritsak, Kuman ve Kun kelimelerinin etimolojisi üzerinde durmuş ve bu konuya yaklaşımı şöyle olmuştur: Ona göre, Kuman kelimesinin sonundaki “n” harfi problem meydana getirmektedir. Karl Heinrich Menges buna şu şekilde yaklaşır: “Bu nâdir rastlanan bir isim eki, -n, veya daha ziyade eski tip bir çokluk eki -an/-en olabilir. Meselâ bu Kaşgarlı’da da er “erkek”, çokluğu er-en “erkekler” olarak görülür.¹⁴

Yine Pritsak, şimdiye kadar bilim adamlarının Arap-Norman coğrafyacı el-İdrisi’nin(1154) naklettiği şekiller olan el-Kumânîn (Kumanlar) ve Kumâniye (Kumân Ülkesi)’ni dikkate almadıklarını belirtmekte ve bunların ikinci hecedeki “a” harfinin uzun olduğunu açıkça gösterdiğini açıklamaktadır. Ona göre bu da Kumân kelimesindeki “-n” ekinin kaldırılamayacağı manasına gelir. Geriye kalan tek alternatif çokluk eki olan -an’ ekidir ki, bu da, terim kolektif bir boy konfederasyonunu tanımladığı için mantıklıdır. Böylece ke-

¹¹ Hazai, “Kıpçak”, *The Encyclopedia of Islam*, V, s. 125-126; Rasyonı, *Tarihte Türklük*, s. 136; Mustafa Uğurlu, *Münyetü’l-Guzât*, Ankara, 1987, s. 7; Şerif Baştav, *Bizans İmparatorluğu Tarihi (1261-1461)*, Ankara, 1989, s. 11.

¹² Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937, s. 183.

¹³ Hazai, “Kuman”, *The Encyclopedia of Islam*, V, s. 373; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 175; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s. 70-71.

¹⁴ Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, *T.D.A.*, sa: 94, s. 156.

İKİNCİ BÖLÜM

KIPÇAKLARDA KÜLTÜR
VE
MEDENİYET

A- Kıpçakların Dili (Kıpçak Türkçesi)

Kıpçak lehçesine ait müstakil eserlerin yazıldığı ilk dönemler, Türk dili için dönüm noktasıdır. Göktürk, Uygur, Karahanlı çizgisinde tek bir kol halinde gelen Türkçe, Harezmi döneminde XIII. yüzyılda dalgalanmaya başlayıp XIV. yüzyılda artık belirgin kollara ayrılmıştır. Aynı yüzyıllarda Harezmi merkez olmak üzere kuzeyde Harezmi-Altın-ordu, Altınordu-Kıpçak, Kuman-Kıpçak isimleri altında gelişmeler görülürken aynı kola paralel bir gelişme de güneyde ortaya çıkıyordu. Güneydeki bu kol içinde ise asıl Memlûk Kıpçakçası, Oğuz (~Türkmen)-Kıpçak karışımı ve asıl Oğuzca (~Türkmence) farklılaşması gözleniyordu. Aynı yüzyıllarda doğuda Kıpçak lehçesi ile aynı kaynaktan beslenen Doğu Türkçesi (~Çağatay Türkçesi) sahneye çıkarken Oğuz-Türkmen temeline dayanan Batı Türkçesi öteki üç koldan farklı olarak gelişimini devam ettiriyordu.

Görüldüğü gibi, batı dışındaki kollarda Kıpçak lehçesinin doğrudan bir ağırlığı vardır. Lehçelerin teşekkülünde kesin tarih vermek ve coğrafi sınır çizmek mümkün değildir. Ayrıca XIII. yüzyılda Çingiz (~İlhanlı ~Moğol) ve XIV. yüzyılda Timur (~Moğol) akınlarını da hesaba katarsak karışık tabloyu dil-tarih-coğrafya açılarından tamamlamış oluruz.

İşte bu yüzden XIII-XIV. yüzyıllarda yazılmış bazı eserler bilim adamları tarafından müstareken net bir yere konulamamıştır.

Kıpçakların uzun süre Türkmenlerle birlikte yaşamaları, Kıpçakçanın Türkmence ile yakın temasta bulunmasına neden olmuştur. Bu yakınlaşma yüzünden Kıpçakça metinlerin dili, Türk dili tasniflerinde net bir yere konulamamıştır. Genellikle kuzey grubuna giren Kıpçak lehçesi ile batı (~güney-batı) grubuna giren Türkmencenin kendi hususiyetlerini konuşma dilinde muhafaza etmelerine rağmen, eserlerde farklı lehçelere ait özelliklerin yan yana bulunması bazı tereddütlerin doğmasına sebep olmuştur. Kıpçakça denilen bazı eserlerin